

Mariusz Mielczarek

<https://doi.org/10.26485/AAL/2018/64/12>

NIKONION W OPISIE STRABONA

ABSTRAKT Historia polityczna, gospodarcza i społeczna antycznego Nikonion, greckiego ośrodka (polis) zlokalizowanego na lewym brzegu współczesnego limanu Dniestru (na północnym krańcu wsi Roksolany, obl. Odessa), może być rozpatrywana praktycznie w oparciu o materiał uzyskany w trakcie prac archeologicznych. Źródła pisane, greckie i rzymskie, są nieliczne. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje opis regionu przekazany przez Strabona. Ocena tego tekstu jest przedmiotem rozważań zaprezentowanych w artykule.

Słowa kluczowe: region dolnego Dniestru, antyczne Nikonion, Strabon

ABSTRACT The political, economic and social history of ancient Nikonion, a Greek city (polis) located on left bank of the the present day Dniester liman (at the norther border of the village Roxolany, Odessa obl.), can be study practically solely on the basis of material uncovered during archaeological excavations. Ancient, Greek and Roman written surces are few. Among them the description of the Lower Dniester region by Strabo deserves apECIAL attention. The text is the subject of reflections presented below.

Keywords: Lower Dniester region, ancient Nikonion, Strabo

Na brzegach limanu Dniestru¹, zlokalizowano około 100 punktów osadniczych, które powstały w efekcie kolonizacji greckiej, zapoczątkowanej w regionie w samym końcu VI w. p.n.e. Zdecydowana większość osad datowanych na V-IV w. p.n.e. zidentyfikowana została na lewym brzegu limanu².

Historia polityczna, gospodarcza i społeczna antycznego Nikonion³, greckiego ośrodka zlokalizowanego na lewym brzegu limanu Dniestru (na północnym krańcu wsi Roksolany, obl. Odessa), może być rozpatrywana praktycznie przede wszystkim w oparciu o materiał uzyskany w trakcie prac

archeologicznych. W dodatku czynić to trzeba ze świadomością braku danych o dużej części miasta zniszczonej przez rzekę (ryc. 1). Podwodna prospekcja nie zmieniła stanu wiedzy na temat utraczonej części miasta, ale sformułowano opinię, że dolna terasa, której pozostałości zlokalizowano 75-100 m od ówczesnego brzegu rzeki, mogła mieć 2-3 ha powierzchni (w ciągu ostatnich 50 lat linia brzegowa Dniestru przesunęła się w kierunku lądu o około 35 m)⁴. Pewność, że osadnictwo obejmowało dolną terasę pozwala na sugestię, że Nikonion mogło składać się z dwóch części, podobnie jak Istros⁵ i Olbia⁶.

Region dolnego biegu rzeki Tyras (Dniestru) nie wzbudził specjalnego zainteresowania wśród greckich i rzymskich autorów. W rozmaitym czasie, nie zawsze na podstawie tych samych źródeł⁷, wymienili oni (jakby poza zasadniczym nurtem

¹ Prezentowany artykuł związany jest z pracami archeologicznymi prowadzonymi na terenie antycznego Nikonion przez archeologów ukraińskich z Muzeum Archeologicznego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Odessie wraz z polskimi archeologami z Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu oraz Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Zob. Mielczarek, Sekerskaya 1989; Sekerskaâ, Mil'čarek 2001.

² Sekerskaâ 1989; Ohotnikov 1990; Ohotnikov 1980: 84-96; Bruâko 1995: 13; Ohotnikov 1996: 78-79; Ohotnikov 1997: 13-15; Okhotnikov 2001; Gudkova et alia 1991; Dzis-Rajko, Ohotnikov, Redina 2012.

³ Hansen, Nielsen (eds.) 2004: no. 688; Sekerskaâ 1989.

⁴ Sekerskaâ 1997: 7.

⁵ Avram 2003: 281.

⁶ Z bardzo bogatej literatury Kryżickij et alia 1999.

⁷ Pierwszym badaczem, który zajął się interpretacją źródeł pisanych odnoszących się do dolnego Nadniedrstrza był M.I. Rostovcev: Rostovcev 1925: 24ff.; Rostovtzeff 1937: 27ff. Zob. również Skrżinskaâ 1989: 22-23; Sekerskaâ 1989: 9-14; Vinogradov et alia 1990. Ohotnikov 2000: 36-51.

Ryc. 1. Liman Dniestru. Widok z grodziska kryjącego antyczne Nikonion. Foto M. Mielczarek

przekazu) nazwy ośrodków rozlokowanych nad rzeką Tyras. Tylko w niektórych przypadkach określono bliżej ich lokalizację. W tekstach powstałych w różnym czasie wskazano Ophiussę, Nikonion, Tyras, wieś Hermanaktosa⁸, wieżę Neoptolemosa⁹. Wymienia się także Phiske. Informację o Phiske podał Ptolemeusz¹⁰, który „wymienił” ją we fragmencie Geografii innym niż pozostałe uwzględnione przez niego ośrodki nad rzeką Tyras. Umieszczenie Phiske w powyższym wykazie jest konsekwencją poglądu, że lokalizacja tego ośrodka u ujścia rzeki Tyras do Morza Czarnego jest możliwa¹¹. Phiske identyfikowano między innymi z tzw. Bugazskim gorodišem (na lewym brzegu limanu), około 1990 roku zniszczonym w efekcie działalności gospodarczej¹². W opinii szeregu badaczy Phiske pochłonięta została przez Morze Czarne¹³ – uznaje się, że w V-III w. p.n.e. poziom Morza Czarnego był około

7-10 m niższy niż obecnie¹⁴. Dodatkowym argumentem za umieszczeniem Phiske w powyższym wykazie jest to, że Phiske lokowano zazwyczaj niedaleko od grodziska koło wsi Roksolany¹⁵, kryjącego, jak wykazano w trakcie wieloletnich badań, antyczne Νικόνιον¹⁶, Nikonion¹⁷.

W świetle wyników prac archeologicznych pewnym jest to, że w dolnym biegu rzeki Tyras w V i IV stuleciu p.n.e. dominowało Nikonion¹⁸, obecnie na lewym brzegu limanu (ryc. 2). Jako πολις lub χωρίον Nikonion wymieniono w tekstach Ps.-Skylaksa, Strabona, Ptolemeusza, w anonimowym periplusie Pontu Euksyńskiego (Ps.-Arrian)¹⁹, O Nikonion wspomniął również Stefan Bizantyński, który jednakże ulokował ośrodek poza ujściem rzeki Tyras.

Warto w tym miejscu zauważyć, że u Strabona nazwa ośrodka to ἡ Νικωνία (Nikonion), a w datowanej na III w. p.n.e. inskrypcji znalezionej na

⁸ See Malûkevič 1996: 142-147.

⁹ Agbunov 1978; Agbunov 1985: 51-75; Malûkevič 1991: 117-118; Malûkevič 1996: 142-147.

¹⁰ Ptol. 3.10.7.

¹¹ Przegląd poglądów na ten temat i ich ocena Zubarev 2005.

¹² Agbunov 1975; Ohotnikov 1983: 117-118.; Ostroverhov 2008: 21.

¹³ Zubarev 2005:136.

¹⁴ Skrzńska 1980: 122.

¹⁵ Sinicyn 1960.

¹⁶ Ps.-Scylax 68. Zob. Counillon 2004: 12. 73-75.

¹⁷ Karyškovskij 1966.

¹⁸ Sekerska 1989.

¹⁹ Ps.-Arrian 61 Diller – Νικόνιον. Co do tego tekstu zob. Karyškovskij 1966: 152-153.

Ryc. 2. Nikonion. Piwnica domu datowanego na IV w. p.n.e., w trakcie eksploracji. Foto M. Mielczarek

terenie Tyras w trakcie prac wykopaliskowych użyto τὸ Νικόνεον (Nikoneon)²⁰.

Niewielkie zainteresowanie autorów antycznych działalnością Greków, którzy osiedlili się nad rzeką Tyras²¹, może być w pewnym stopniu efektem peryferyjnego położenia regionu w stosunku do obszarów, na których zachodziły zasadnicze dla świata greckiego wydarzenia²². Sugestia taka jest uzasadniona. Taką postawę w odniesieniu do centrów północnopontyjskich widać chociażby w krótkich wzmiankach Justyna oraz Makrobiusza o ekspedycji Zopyryona, zatrzymanej na Olbii²³. Zwrócono już uwagę, że Makrobiusz wspominał Olbię nie z tej przyczyny, iż była ona ważnym ośrodkiem na północnym wybrzeżu Pontu Euksyńskiego, ale dlatego, że chodziło o działania jednego z wodzów Aleksandra Wielkiego²⁴. Warto w tym miejscu przypomnieć, iż w świetle danych uzyskanych w trakcie badań wykopaliskowych ma uzasadnienie pogląd, że Nikonion zostało zniszczone podczas ekspedycji

Zopyryona. Było to wydarzenie o ogromnym dla sytuacji w regionie znaczeniu. Po zniszczeniu Nikonion w regionie dominowało Tyras – ze względu na długie istnienie ośrodka przekazy na jego temat są znacznie bogatsze, niż te odnoszące się do Nikonion²⁵.

Trzeba też podkreślić, że współczesny brak szerszych danych na temat Nikonion oraz wydarzeń zachodzących u ujścia rzeki Tyras w V i IV w. p.n.e. może być skutkiem tego, że nie jest obecnie znana w całości treść późnoklasykcznych i wczesnohellenistycznych opisów Pontu Euksyńskiego. Można domyślać się, iż szczególnie istotne mogły być teksty geografów i historyków związanych z zachodnim i północnym regionem nadczarnomorskim – Demetriosa z Kallatis (koniec III w. p.n.e.)²⁶, którego pracą posłużył się Ps.-Skymnos, oraz Posejdoniosa z Olbii²⁷ i jego dzieła *περὶ τῆς Τουρικῆς καλουμένης χώρας*²⁸. Niewiele wiemy

²⁰ Vinogradov 1999: szczególnie przyp. 48..

²¹ Hdt. 4.51, Τυρῖται.

²² Podobną opinię w odniesieniu do Olbii przedstawił Vinogradov 1989: 17.

²³ Just. 12.2.16; Macr., Sat.1.11.33.

²⁴ Vinogradov 1989: 17.

²⁵ Karyškovskij, Klejman 1985: passim; Karyškovskij, Klejman 1994.

²⁶ Ps.-Skymnos, 718 - 720. Zob. Avram 2003: 284.

²⁷ Suidas [Becker], 877.

²⁸ Zob. starszą pracę i zawartą w niej interpretację: Biliński 1947: 150.

o treści dzieła Dionizjosa z Olbii²⁹, uważanego za historyka³⁰. Wymienić też trzeba niezachowane dzieło Artemidora z Efezu (na przełomie II i I w. p.n.e. działającego w Aleksandrii)³¹, oparte między innymi na tekstach z IV/III w. p.n.e.

Specyfika studiów nad dziejami Nikonion polega również na tym, że materiał epigraficzny z terenu miasta jest praktycznie ograniczony do graffiti³² – znaleziono tylko niewielki fragment inskrypcji, ograniczony do czterech liter. Nawiązują one do różnych aspektów działalności mieszkańców *polis*, nie odzwierciedlają one jednak kwestii politycznych i społecznych.

Na formę studiów dotyczących Nikonion wpływa również to, że kwestią otwartą pozostaje czas istnienia i lokalizacja Ophiussy³³. Potwierdzone archeologicznie jest, zwrócono na to uwagę wyżej, że w V w. p.n.e. rozległa *chora* ukształtowana została na lewym brzegu dzisiejszego limanu, tzn. wschodniej odnogi delty rzeki istniejącej w V-IV w. p.n.e. Pozwala to przypuszczać, iż wówczas ta część regionu była lepiej rozwinięta pod względem gospodarczym. Nikonion miało szerokie kontakty handlowe, w tym także z Atenami, czego mogą dowodzić między innymi lokalne znaleziska ceramiki attyckiej³⁴. Przypomnieć trzeba jednak, że badaniami archeologicznymi objęta została tylko zachowana część Nikonion.

W tej sytuacji szczególnie istotnym źródłem dotyczącym Nikonion, a właściwie odnoszącym się do geografii osadnictwa w dolnym biegu rzeki Tyras, w tym Nikonion, stała się „Geografia” Strabona³⁵. W porównaniu z innymi tekstami, zawarto w niej najpełniejszy opis regionu³⁶. Nazwę ośrodka będącego przedmiotem naszego zainteresowania podano w formie Νικωνία, określając go jako *polis* (wymienione są dwie *poleis* Nikonia i Ophiussa).

Dzieło przygotowane przez autora w ostatnich latach p.n.e.³⁷, wydane zostało pośmiertnie, bez

„korekty” Strabona³⁸. To ostatnie stwierdzenie wydaje się szczególnie ważne, bo przekaz Strabona zawiera bogate i, w porównaniu z innymi źródłami, stosunkowo precyzyjne dane o sytuacji u ujścia Tyras do Morza Czarnego. Fakt ten zastanawia, bo uważa się, iż ujściem rzeki Tyras Strabon interesował się mniej niż Chersoneszem czy państwem bosporańskim³⁹. Wiedza Strabona nie jest efektem autopsji – nie odwiedził on tej części wybrzeża Morza Czarnego. W tekście wspominał o korzystaniu z wiadomości uzyskanych od „mieszkańców”, czy też od „ludzi, którzy żyją blisko rzeki”⁴⁰. Za zasadniczą podstawę wiedzy Strabona uznać należy dzieła, którymi się posłużył. Są to teksty Ephora (IV w. p.n.e.), Eratostenesa (III w. p.n.e.)⁴¹ – jego praca wykorzystana została także przez Ptolemeusza⁴², Artemidora z Efezu (koniec II w. p.n.e.)⁴³, Posejdoniosa z Apamei (I w. p.n.e.). Korzystał też z Eudoxosa z Kyzikos, którego krytykował⁴⁴. Możliwe, że odnosząc się do terenów nad rzeką Tyras (dla Strabona⁴⁵ Tyras była rzeką graniczną regionu, którego południową granicę wyznaczał Istros), przynajmniej w części sięgnął on do źródeł, które wykorzystał w odniesieniu do Kaukazu⁴⁶.

W okolicach ujścia rzeki Tyras do Morza Czarnego Strabon⁴⁷ wymienił ulokowaną na „prawym brzegu” Nikonię oraz Ophiussę, leżącą na przeciwnym do Nikonii brzegu rzeki. Skutkiem takiego stwierdzenia jest opinia, iż Strabon „ulokował” Nikonion na tym brzegu rzeki, gdzie było miejsce Tyras. Warto jednak zwrócić uwagę, że dane o położeniu obu ośrodków podane zostały po stwierdzeniu „jeśli udać się w górę rzeki” – płynąc w górę rzeki Nikonia była po prawej a Ophiussa po lewej stronie. Oba ośrodki miały być położone 140 stadiów od ujścia Tyras. Czyli mniej więcej w tej samej odległości od ujścia rzeki – odpowiada to dzisiejszej rzeczywistości. W rejonie ujścia rzeki miała być budowla zwana wieżą Neoptolemosa i wieś Hermanaktosa (κώμη Ἐρμώνακτος),

²⁹ FGrH 3.804.

³⁰ Minns 1913: 465; Blavatskij 1978: 80-89; Vinogradov 1989: 17.

³¹ Dilke 1985: 61, 62-65.

³² Sekerskij 1971; Sekerskij 1976; Awianowicz 2009; Awianowicz 2011; Głuszek 2016.

³³ Godne podkreślenia wydaje się to, że Pliniusz Starszy opisując Olbię napisał o Olbiopolis et Miletopolis – Plin. NH 4.12. See Karyškovskij 1967: 75-90.

³⁴ Zob. Głuszek 2014; Głuszek 2017; Głuszek 2018.

³⁵ Zob. Bosi 1986: 171-188; Van der Vliet 1984: 27-86.

³⁶ Zob. opinię Karyškovskij, Klejman 1985: 9.

³⁷ Przekonuje mnie argumentacja Diller 1975: 4-5.

³⁸ Diller 1975: 6.

³⁹ Karyškovskij, Klejman 1985: 11.

⁴⁰ Strabon 7.3.16 [Meineke].

⁴¹ Zubarev 1999: 319.

⁴² Zubarev 1999: 326.

⁴³ Agbunov 1978: 113; Agbunov 1985: 23.

⁴⁴ Dilke 62.

⁴⁵ Strabon 7.3.16 [Meineke].

⁴⁶ Neumann 1881; Dubois 1891: 153-332.

⁴⁷ Strabon 7.3.16 [Meineke]. Zubarev 1999: 324-325.

wymienione po raz pierwszy⁴⁸. 120 stadiów od ujścia rzeki do Morza Czarnego, lub od wspomnianych ośrodków (w tym fragmencie tekst nie jest jasny) miała się znajdować jeszcze jedna *polis*.

Opis Strabona to jedyny tekst w którym wymienione zostały razem wieża Neoptolemosa i wieś Hermanaktos. Dyskusję nad przekazem Strabona wzbudziła jednakże przede wszystkim wspomniana „trzecia polis”⁴⁹. Odnosząc się do realiów archeologicznych i tekstów nieco późniejszych, wyraźnie zaznacza się nie wymienienie nazwy miasta Tyras, a wskazanie Ophiussy. Podobnie uczynił Valerius Flaccus⁵⁰, ale Pliniusz Starszy, korzystający także z dzieła Artemidora z Efezu⁵¹, napisał *clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur*⁵². W czasach Strabona Tyras dominowało w regionie.

Brak Tyras w tekście Strabona można interpretować dwójako. Pierwsza możliwość – autor „Geografii” korzystał z jednego źródła, na tyle dawnego, że nie było w nim mowy o Tyras. Druga – Strabon wykorzystał dwa źródła. Starsze, nie wymieniące nazwy miasta Tyras „dawną” nazwa miasta to Ophiussa oraz młodsze, z realiami końca I w. p.n.e. (być może współczesne Strabonowi, na co może wskazywać zwrot „jak mówią ludzie, którzy żyją blisko rzeki”). Dlatego wymieniono „trzecią polis”. Można się jej doszukiwać po obu stronach współczesnego Dniestru. W przypadku lewego brzegu można sugerować, co też już czyniono, osadę odkrytą koło miejscowości Nadlimanskoe, na północ od współczesnego Ovidiopolu.

Powyższe uwagi nie wyjaśniają, skąd Strabon zaczerpnął informacje o wieży Neoptolemosa i wsi Hermonaktosa. Pseudo-Scylaks znał ewentualnie Nikoneon i Ophiussę⁵³. Tyras, jako jedyną polis nad rzeką o tej samej nazwie wymieniają Pseudo-Scymnus⁵⁴ (dzieło napisane pod imieniem Scymnusa z Chios powstało w końcu II w. p.n.e. i zapewne w części oparte jest na opisie Demetriosa

z Kallatis⁵⁵), Pomponius Mela⁵⁶, Valerius Flaccus⁵⁷ i wspomniany już Pliniusz Starszy⁵⁸.

Podobny zestaw miejscowości w dolnym biegu rzeki Tyras jak ten przekazany przez Strabona, jest w anonimowym Periplusie Pontu Euxyńskiego (Ps.-Arrian)⁵⁹. W tekście tym, skompilowanym w V w. n.e., wykorzystane zostały między innymi fragmenty Artemidora z Efezu oraz nieznanego periplusu, powstałego nie później niż w III w. p.n.e.

Zdaje się to wskazywać, że Strabon rzeczywiście połączył informacje z dwóch źródeł. Starszego⁶⁰, w którym napisano o Ophiussie i Nikonion, oraz młodszego, znającego jedynie Tyras. Wraca hipoteza, że trzecim miastem Strabona było Tyras. Ale taka ocena fragmentu tekstu Strabona tłumaczy również, dlaczego w tekście mowa jest o Nikonii jako mieście – takim ośrodkiem Nikonion nie było od końca IV w. p.n.e.

Kolejną konsekwencją powyższego stwierdzenia może być podważenie związku między wieżą Neoptolemosa a Neoptolemosem, dowódcą Mitrydatesa VI Eupatora (121-63), działającym między innymi w interesującym nas terenie nad Morzem Czarnym⁶¹. Racją byłaby po stronie tych, którzy w osobie, od której ukuta została nazwa budowli, widzieć chcą kogoś innego⁶² niż wodza władcy Pontu⁶³. Zwrócono jednak uwagę, że Strabon korzystał ze źródeł powstałych w okresie wojen z Mitrydatesem⁶⁴.

Warto w tym miejscu zaznaczyć raz jeszcze, że z wieżą Neoptolemosa, którą lokalizowano w rozmaitych miejscach u ujścia Dniestru⁶⁵, łączyć można budowlę na planie kwadratu o ścianach 7,3 m (mierząc od strony zewnętrznej), której pozostałości odkryto na prawym brzegu limanu Dniestru, w miejscu, w którym w starożytności dzisiejszy liman budżaski łączył się z limanem Dniestru⁶⁶. W świetle chronologii materiału uzyskanego

⁴⁸ Wieża Neoptolemosa wymiona został u Ps.-Arriana (89), wieś Hermanaktosa wskazał też Ptolemeusz (3.10.7). W obu tekstach punkty te zostały ulokowane poza ujściem rzeki Tyras. Zob. Agbunov 1978; Sinicyn 1960: 7-24; Zubarev 2005: 136-139.

⁴⁹ Dyskusja na ten temat: Karyškovskij, I. Klejman 1985: 18-20.

⁵⁰ Val. Flac. 6.84-85.

⁵¹ Skrżinskaâ 1977.

⁵² Plin. NH 4.82. Por. Steph. Byz., s.v. Tyras, gdzie odesłanie do Aleksandra Polihistora.

⁵³ Ps.-Scylax. 68 (Müller; polska wersja Głombowski 2005). Zob. Counillon 2004: 14-15, 73-75.

⁵⁴ Ps.-Scymnus. 789-803.

⁵⁵ Ps.-Scymnus. 718-720.

⁵⁶ Pomp. Mela 2.7.

⁵⁷ Val. Flac. 6.84-85.

⁵⁸ Plin. NH 4.82.

⁵⁹ Ps.-Arrian 87-89 [61-63 M] dotyczy Leuke. Por. Skrżinskaâ 1980: 115-125.

⁶⁰ Aly 1957:101-108.

⁶¹ Strabon 7.3.17-18 [Meineke]; App. Mithr. 65-67.

⁶² Opinion presented by McGing 1986: 55.

⁶³ The same thesis is repeated in: Strabon, Géographie, IV (Livre VII) texte établi et traduit par R. Baladie, Paris 1989: 195.

⁶⁴ Biliński 1947: 153.

⁶⁵ Agbunov 1985: 51-75.

⁶⁶ Malûkevič 1991: 117-118; Malûkevič 1996: 142-147.

w trakcie badań archeologicznych obiektu (miały one charakter ratowniczy) sądzić można, iż budowla zniszczona została na początku II w. p.n.e.⁶⁷. Wieś Hermanaktosa należy być może widzieć w istniejącej od początku IV po początek II w. p.n.e. osadzie zlokalizowanej nad limanem budżackim, koło wsi Zatoka 1⁶⁸. Taka lokalizacja wieży Neoptolemosa i wsi Hermanaktosa zgodna jest zarówno z informacjami Strabona, jak i Ptolemeusza oraz treścią dzieła Pseudo-Arriana.

Wykaz skrótów

AAL – Acta Archaeologica Lodziensia
 FGrH – F. Jacoby, Die Fragmente der Griechischen Historiker, Berlin 1923-
 MASP – Materiały po Archeologii Severnego Pričernomor'â
 NiE – Numizmatika i Èpigrafika
 SA – Sovetskaâ Arheologia
 SAAC – Studies in Ancient Art and Civilization
 VDI – Vestnik Drevnej Istorii
 ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Literatura

Agbunov M.V. 1975. *O lokalizaciji ptolemeevoj Fiski*. W: 150 let Odesskomu Arheologičeskomu Muzeu AN USSR. *Tezisy dokladov ûbilejnoj konferencji*, Odessa, 116-117.
 Agbunov M.V. 1978. *K voprosu o lokalizaciji bašni Neoptolema i Germonaktovoj derevni*, VDI 1, 112-123.
 Agbunov M.V. 1985. *Zagadki Ponta Evksinskogo (Antičnaâ geografiâ Severo-Zapadnogo Pričernomor'â)*, Moskva.
 Aly W. 1957. *Strabon von Amaseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen die Geographika*, Bonn.
 Avram A. 2003. *Histria*. W: D.V. Grammenos and E.K. Petropoulos (red.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. I. *Thessaloniki*, 279-340.
 Awianowicz B. 2009. *A Hellenistic Ostrakon from Nikonion*, ZPE 168, 196-198.

Awianowicz B. 2011. *A New Hellenistic Ostrakon from Nikonion*, ZPE 1, 178, 237-239.
 Biliński B. 1947. *Drogi świata starożytnego ku ziemiom słowiańskim w świetle starożytnych świadectw literackich*, Archeologia [Warszawa], 1, 139-168.
 Blavatskij V.D. 1978. *Dionisij Ol'vânskij*, SA 3, 80-89.
 Bosi F. 1986. *La storia del Bosfor Cimmerio nell'opera di Strabone*. W: Maddoli G. (red.), *Strabone. Contributi allo studio della personalità e dell'opera*, II, Perugia, 171-188.
 Bruâko I.V. 1995. *O hronologii sel'skich poselenij Nižnego Podnestrov'â III v. do n.e.* W: *Problemy istorii i arheologii Nižnego Podnestrov'â. Tezisy dokladov naučnoj konferencji*, Belgorod-Dnestrovskij, 12-13.
 Counillon P. 2004. *Pseudo-Skylax: le Périples du Pont-Euxin. Texte, traduction, commentaire philologique et historique*, Bordeaux.
 Dilke O.A.W. 1985. *Greek and Roman Maps*, London.
 Diller A. 1975. *The Textual Tradition of Strabo's Geography. With Appendix: the Manuscript of Eustathius Commentary on Dionysius Periegetes*, Amsterdam.
 Dubois L. 1996. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève.
 Dzis-Rajko G.A., Ohotnikov S.B. Redina E.F. 2012. *Gorodiše Nadlimanskoe IV-III vv. do n.e. v Nižnem Podnestrov'e*, Odessa.
 Głombiowski K. 2005. *Periplus Skylaksa z Karyandy*, Gdańsk.
 Głuszek I. 2014. *Pontus Euxinus i Ateny, Związki społeczno-gospodarcze miast greckich północno-zachodniego wybrzeża Morza Czarnego i ich kontakty z Atenami w okresie klasycznym*, Toruń.
 Głuszek I. 2016. *The private letter discovered in Nikonion*, AAL 62, 19-30.
 Głuszek I. 2017. *The Athenian red-figure pottery found in Nikonion during excavations of 2007-2012*, SAAC 21, 89-117.
 Głuszek I. 2018. *Studia nad ceramiką czarnopokostowaną z wykopalisk w Nikonion. Dystrybucja naczyń czarnopokostowanych w ośrodkach greckich północno-zachodniego wybrzeża Morza Czarnego*, Toruń.
 Gudkova A.V., Ohotnikov S.B., Subbotin L.V., Černâkov I.T. 1991. *Arheologičeskie pamâtniki Odesskoj oblasti (spravočnik)*, Odessa.
 Hansen M.H., Nielsen T.H. (eds.) 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford.
 Karyškovskij P.O. 1966. *K voprosu o drevnem nazvanii Roksolanskogo gorodiša*, MASP 5, 149-162.

⁶⁷ Malûkevič 1991: 117.

⁶⁸ 2,5 km na północny-wschód od miejscowości Zatoka i 250 m na wschód od wsi Pribrežnoe – Malûkevič 1996: 142 i mapa na s. 143.

- Karyškovskij P.O. 1967. *Zametki ob Ol'vii i Borisfene*, Zapiski Odesskogo Arheologičeskogo Obšestva 2(35), 75-90.
- Karyškovskij, P.O., Klejman I.B. 1985. *Drevnij gorod Tira. Istoriko-arheologičeskij očerk*, Kiev.
- Karyškovskij P.O., Klejman I.B. 1994. *The City of Tyras. A Historical and Archaeological Essay*, Odessa.
- Kryžickij S.D., Lejpunskaa N.A., Rusâeva A.S., Skržinskaa M.V., Krapivina V.V., Anohin V.A. 1999. *Ol'viâ. Antičnoe gosudarstvo v Severnom Pričernomor'e*, Kiev.
- Mc Ging B.C. 1986. *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden.
- Malûkevič A.E. 1991. *Otkrytie bašni Neoptolema. W: Drevnee Pričernomor'e. II čtenîâ pamâti professora Petra Osipoviča Karyškovskogo*, Odessa, 117-118.
- Malûkevič A.E. 1996. *K voprosu o lokalizacii Germanaktovoi derevni. W: Mir Ol'vii. Pamâtnik issledovatelû i issledovanie pamâtnika. K 90-letîu profesora L.M. Slavina*, Kiev, 142-147.
- Mielczarek M., Sekerskaya N.M. 1999. *Polish-Ukrainian archaeological excavations at Nikonion. W: Centenary of Mediterranean Archaeology 1897-1997. International Symposium Cracow October 1997*, Kraków, 113-122.
- Minns E.H. 1913. *Scythians and Greeks*, Cambridge.
- Neumann K.J. 1881. *Strabons Quellen im elften Buche. I. Kaukasien*, Leipzig.
- Ohotnikov S.B. 1980. *Poseleniâ VI-V vv. do n.e. v Nižnem Podnestrov'e. W: Issledovaniâ po antičnoj arheologii ũgo-zapada Ukrainskoj SSR*, Kiev, 84-96.
- Ohotnikov S.B. 1983. *Arheologičeskâ karta Nižnego Podnestrov'â v antičnuû epohu (VI-III vv. do n.e.). W: Materiali po Arheologii Severnogo Pričernomor'â*, Kiev, 101-122.
- Ohotnikov S.B. 1990. *Nižnee Podnestrov'e v VI-V vv. do n.e.*, Kiev.
- Ohotnikov S.B. 1996. *O vremeni zaseleniâ nizov'ev Dnestra v antičnuû epohu. W: Drevnee Pričernomor'e. III čtenîâ pamâti professora Petra Osipoviča Karyškovskogo*, Odessa, 78-79.
- [Okhotnikov] Ohotnikov S.B. 1997. *Tyras i Nikonion. Świat kolonii greckich u ujścia Dniestru*. Toruń.
- Ohotnikov S.B. 2000. *Grečeskie kolonii Nižnego Podnestrov'â*. Odessa.
- Okhotnikov S.B. 2001. *Settlements in the lower reaches of the Dniester (6th-3rd centuries BC)*. W: G.R. Tsetschladze (red.), *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies*, Leiden-Boston-Köln, 91-115.
- Ostroverhov A.S. 2008, *Gidroarheologia, istorična geografiâ; gidronimika nižnogo Podnistrov'â ta Dnistro-Dunais'kogo mižrečâ: dosyagnennâ, problemi, perspektivi*, Odesa.
- Rostovcev M.I. 1925. *Skifija i Bospor*, Leningrad.
- Rostovtzeff M.I. 1937. *Skythien und der Bosphorus*, I, Berlin.
- Sekerskaa N.M. 1989. *Antičnyj Nikonij i ego okruġa v VI-IV vv. do n.e.*, Kiev.
- Sekerskaa N.M. 1997. *Itogi issledovaniâ Nikoniâ za 40 let (1957-1977)*. W: *Nikonij i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'â*, Odessa, 7-13.
- Sekerskaa N.M., Mil'čarek M. 2001, *Raboty Nikonijskoj ekspedicii v 2000 r. W: Arheologični vidkrittâ v Ukraïni 1999-2000 rr.*, Kiïv, 215-216.
- Sekerskij P.M. 1971. *Graffiti na figurnom sosude iz Nikoniâ*, MASP 7, 226-227.
- Sekerskij P.M. 1976. *Zastol'naja nadpis' iz Nikoniâ*, MASP 8, 215-218.
- Sinicin M.S. 1960. *Sproba lokalizacii naselenih punktiv, zġadanih drevnimi avtorami miž girłami P. Bugu i Dnistra*, MASP 3, 7-24.
- Skržinskaa M.V. 1977. *Severnoe Pričernomor'e v opisaniï Pliniâ Staršego*, Kiev.
- Skržinskaa M.V. 1980. *"Peripl Ponta Evksinskogo" anonimnogo avtora. W: Issledovanija po antičnoj arheologii Severnogo Pričernomor'â*. Kiev, 115-125.
- Skržinskaa M.V. 1989. *Istočnikovedčeskie isledovaniâ M.I. Rostovceva v knige Skifiâ i Bospor. W: Skifiâ i Bospor. Arheologičeskie materialy k konferencii pamâti akademika M.I. Rostovceva*, Novočerkask, 22-23.
- Van der Vliet E.Ch.L. 1984. *L'ethnographie de Strabon: ideologie ou tradition?* W: F. Prontera (red.), *Strabone. Contributi allo studio della personalita e dell'opera*, I, Perugia, 27-86.
- Vinogradov Ŭ.G. 1989. *Političeskâ istoriâ ol'vjskogo polisa VII-I vv. do n.e. Istoriko-ëpigrafičeskoe issledovanie*, Moskva.
- Vinogradov Ŭ.G. 1999. *Istriâ, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždennyj*, NiE 16, 50-71.
- Vinogradov Yu., Domanskij, Marčenko K. 1987. *Sources écrites et archéologiques du Pont Nord-Ouest. Analyse comparative*. W: O. Lordkipanidze, P. Lévêque (red.), *Sources écrites et archéologie. Symposium de Vani (Colchide) – septembre-octobre 1987*, Paris, 121-139.
- Zubarev V.G. 1999. *„Geografičeskoe rukovodstvo” Klavdiâ Ptolemeâ kak istočnik po antičnoj geografii Severnogo Pričernomor'â*. W: A.V. Podosinov (red.), *Drevnejšie gosudarstva vostočnoj Evropy 1996-1997 gg. Severnoe Pričernomor'e v antičnosti. Voprosy istočnikovedeniâ*, Moskva, 316-335.

Zubarev V.G. 2005. *Istoričeskaâ geografiâ Severnogo Pričernomor'â po danym pismennoj tradicii*, Moskva.

*Mariusz Mielczarek
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
mielczmar@o2.pl*